

Архаїчно-магічно-сакральний період: короткий екскурс у традиції зимових свят

Зимові святкування зберегли чимало практик, які сягають глибини віків. У різдвяних традиціях часто вбачають язичницькі ритуали: римські сатурналії з обдаруванням і культом вічнозелених рослин, календи і світло, давньогерманські йольські колоди й частування, індоєвропейські й хамо-семітські прославляння божеств нового сонця (від давньоєгипетського Осіріса й перського Мітри до фінікійського Адоніса), що накладалися в часі на кінець грудня й початок січня.

У традиційних землеробських культурах по всьому світу особливого значення надавали поворотним дням сонячного календаря. Зимове сонцестояння асоціювалося з лімінальним (пороговим) часом у році, коли старе світило помирало, а нове — щойно народжувалося.

У народній культурі це період, коли межа між світами зникає, час і природа наче помирають, а вічний морок може не минути, якщо не простимулювати народження нового сонця різними обрядодіями і не пришвидшити прихід весни. До того ж не забуваймо, що зима — це ще й час, коли люди могли глибше й триваліше зосередитися на магічному проживанні свят, бо самі мали значно менше роботи по господарству порівняно з іншими періодами в році.

Різдвяна обрядовість не народжувалася на порожньому місці. Безперечно, церква засвоювала локальні практики, що побутували в язичників. Скільки б ви не читали Євангелія,

ви не знайдете там чіткої згадки про дату народження Ісуса Христа. Ранні християни зосереджувалися на вірі у воскресіння во Христі*, і в часи постійних гонінь, переслідувань і страт це було для них визначальним. Коли будь-якої миті можеш поплатитися життям за свою віру, та й саме життя тут — не мед, тебе найбільше цікавитиме віра у спасіння після смерті на тому світі. Тож день народження Ісуса почали відзначати значно пізніше — ймовірно, в 336 році¹. Саме ж Різдво тривалий час не було домінантним святом: часто навіть у пізньому Середньовіччі його називали другою, або маю, Паскою.

Безперечно, язичницькі ритуали відзначення зимового сонцестояння мали великий вплив на появу Різдва. У християнстві існує чимало яскравіших прикладів адаптації поганських свят, які сама ж церква активно підтримувала. Однак із Різдром все сталося не настільки прямолінійно, позаяк спершу треба було усвідомити його роль.

Одна з гіпотез говорить, що дата народження Христа пов'язана зі святом *Natalis solis invicti* — днем народження непереможного Сонця — східного культу, де змішано багато різних вірувань, включно з культурами Геліогабала, Соля й Мітри. Це був офіційний культ солярного бога на рівні держави в часи пізньої Римської імперії, запроваджений імператором Авреліаном у 274 році. Церква буцімто прагнула замінити його власним аналогом**. Але тут усе дуже заплутано. У цій книжці ми не зупинятимемося детально на впливах

* Навіть до XIII століття деякі автори хронік хрестоносних походів плуталися у визначеннях Великодня й Різдва, бо явища народження й воскресіння нерідко сприймалися як щось якщо не тотожне, то дуже схоже. Про це ще йтиметься пізніше.

** Деякі дослідники сумніваються у масштабності й винятковій важливості *Natalis solis invicti*. Відомо, що великі святкування, присвячені солярному богу, відбувалися у серпні, натомість зимове святкування радше мало

язичницьких вірувань на раннє християнство: ця тема заслуговує на велике окреме дослідження. Проте один важливий компонент все ж хочеться підсвітити.

У такій великій імперії, як Римська, релігійна ситуація була досить заплутаною. Існували як загальні культу (імператора, олімпійських богів), так і локальні (характерні виключно для народів, які захоплювали римляни в ході експансії, та окремих груп населення — наприклад, жерців, солдатів, пастухів тощо). З II століття до н. е. до III століття в еллінському й римському світі зі сходу поширився мітраїзм — езотерична релігія з культом Мітри. Це індо-іранський бог сонця, перемоги, договорів, покровитель воїнів. У II–III століттях поклоніння йому досягає апогею, запараляючись із появою вже згаданого державного культу непереможного Сонця².

Що нам про нього відомо і чому це важливо? Мітра здобув особливу популярність серед військових у римських легіонах (спершу прикордонних, звідки й поширився всією імперією). Також цьому сприяли кілікійські пірати, про що, зокрема, згадував Плутарх³.

Мітраїзм активно практикувався, зокрема, у Вірменії як культ *Міхри*. Важливо додати, що Вірменія була серед країн, що найраніше офіційно затвердили християнство. Ймовірно, саме тут почалися взаємовпливи цих релігій. Наприклад, у вірменських духовних віршах (*шаракани*) з V–VIII століть Христос ототожнюється із солярним божеством: він «джерело світла», «творець світла», «сонце правди» тощо⁴.

Окрім цього, існували й інші популярні релігійні течії. Наприклад, неоплатонізм, який також ввібрав у себе культ Мітри, був значно глибше поширений на еллінських територіях.

насаджений владою характер. Тоді мало ймовірно, що саме це римське свято стало головною причиною закріпити 25 грудня як день народження Ісуса.

Побутувало чимало гностичних рухів, наприклад маніхейський, а також культу Осіріса, Ісіді, Кібели, Серапіса*. На певних територіях Римської імперії ці течії були потужніші за мітраїзм, який мало де виходив за межі солдатської релігії. Звісно, ці вірування перетиналися, впливали й доповнювали одне одного. Тож мітраїзм і християнство як рухи хоч і були потужними, але явно не єдиними в цьому світі⁵.

Мітраїзм сповідували деякі імператори, включно з Комодом, Авреліаном і Діоклетіаном (це той, що стомився володарювати, перебрався у Спліт, а коли його просили повернутися — буцімто попросив подивитися, яку круту капусту він тепер вирощує в себе на городі⁶). Мітраїзм, попри свою езотеричність, підтримувався офіційно, водночас християни навпаки зазнавали гонінь, хоч і не підважували владу імператора. Врешті в IV столітті ці дві релігії почали конкурувати⁷, і з цим треба було щось робити.

Імператор Костянтин спробував прикрити кризи Римської імперії за рахунок злиття двох потужних культів: християнства і непереможного Сонця. У політичній програмі це могло би звучати як: «об'єднуймо культу, щоб об'єднати населення імперії». Для самого Костянтина нова релігія багато в чому була доповненням і уточненням культу Сонця, запровадженого його попередниками.

Далі, якщо узагальнювати, є дві робочі версії: або через такі спроби «здруження» зверху, або все ж таки через агресивну опозиційність і кількісну перевагу християнство поглинуло мітраїзм. Буквально й метафорично. Наприклад, християнські базиліки часто будувалися на руїнах мітреумів — підземних храмів, присвячених Мітрі. До слова, підземними їх робили, щоб уподібнювати до печери, де Мітра,

* Культурні цих богів поставали в елліністичному світі, поєднуючи єгипетські й грецькі релігійні уявлення.

за повір'ям, народився з каменю і куди прийшли три маги — жерці у ковпаках, щоб принести свої дари новому богу. Нічого не нагадує?

Печери символізували небесну арку, центр світобудови⁸, і тому ставали місцем для мітраїчних ритуалів. Така прямолінійна паралель із місцем народження Христа* призводила до того, що Юстин Філософ, християнський богослов II століття, шукав, як звинуватити жерців мітраїзму, що це їм диявол наговорив про печеру, і взагалі це вони все плагіатять**⁹. Очевидно, що зі сприйняттям простору, який належав певному божеству, успадковувалися й певні ритуали та атрибутика його культу.

Тривалий час рання Церква ще не могла визначитися з точною датою Різдва Христового. Так, наприкінці II століття як день народження Христа називалися 28 березня, 2 чи 19 квітня, 20 травня, 17 листопада, але 25 грудня серед них не було.

Вперше про 25 грудня заговорили у 330-х роках у Римі, потім ця дата пішла у світ, і на Близькому Сході її прийняли у 380-х, а в Єгипті — до 430-х¹⁰. Тож, повертаючись до того, з чого починали: ймовірно, дата Різдва справді певним чином пов'язана з культом Мітри й непереможним Сонцем, а свято таки виникло за правління Костянтина.

* Слово *вертеп* позначає печеру як місце народження Христа, а середземноморський відповідник *презепіо* — ясла (годівниця для домашніх тварин), яку Діва Марія використала як колиску для новонародженого Ісуса.

** Юстин Філософ у «Розмові з Трифоном юдеєм» намагався перекласти провину на послідовників мітраїзму, боцімто це вони косплеїли християн, а не навпаки: «Коли здійснювачі містерій Мітри говорять, що він народився від каменю, і місце, де вони посвячують віруючих у нього, називають печерою, то чи не бачу я, що вони це запозичили зі слів Даниїла: "камінь не відірвався від гори без допомоги рук", і також з пророка Ісаї, якому вони постаралися слідувати у всіх словах?».

Безперечно, традиція урочистого святкування народження Ісуса накладалася на наявні локальні ритуали, приурочені до зимового сонцестояння. Втім, це ще не привід ототожнювати Ісуса з Мітрою й реконструювати різдвяну ялинку з розкиданих гілок на сатурналії, як це роблять численні прихильники любительської міфології. Доцільніше відзначити домінантні компоненти традиційного святкування й прослідкувати, які народні уявлення зафіксовані в етнографічних джерелах та історичних хроніках і який вплив народна культура мала на характер Різдва. Це ми зараз і зробимо.

Коляда

Ключовим терміном, який позначає традиційні різдвяні святкування та обрядові реалії, є *коляда* (з лат. *calendae* — перший день місяця, *календи* — давньоримське святкування, яким завершувався старий рік і починався новий). Це слово не лише виступало синонімом головних зимових свят: Різдва (*перша коляда*), Нового року і Водохреща (*водяна, писана коляда*), а й дало народну назву місяцям: грудень у сербів — *коледар*, у болгарських родопів — *коледа*, а січень у деяких районах Полісся називали *коляди*.

Важливим був і лишається весь період коляд — від Різдва до Водохреща, тобто дванадцять днів, які стають проєкцією всього наступного року. Він оповитий численними ритуалами стосовно поведінки всередині родини й громади, їжі, одягу, способів поминати предків, прикрашання оселі, взаємодії з худобою тощо.

Навіть щодо сміття є чіткі регламентації, бо все програмує, яким буде прийдешній рік.

Слово *коляда* огорнуло собою весь різдвяний простір слов'ян. Адже колядою звалися і обрядові пісні (колядки), і дарунки колядникам, і вечеря, і різноманітні обрядові страви (наприклад, калачі, кутя, кисіль), і новий вогонь, який розпалювали у печі на Різдва (так робили болгар, македонці, серби), і навіть різдвяна колода — *коладник* у болгар і його семантичний відповідник *дідух* (колідник, коляда, колядний сніп в українців, каляда в білорусів, *kolęda* в поляків)¹¹.